

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Evaluation of Two Self-Based and Integrated Approaches in Islamic Economic Methodology (With Emphasis on the Views of Shahid Sadr and Anas Zarqa)

Amir Khadem Alizadeh¹ , Seyyed Ehsan Khandoozi²
Mahmoud Eisavi³ , Payam Fazli⁴

1. Associate Professor of Allameh Tabatabai University, Tehran.

khademalizadeh.a@gmail.com

2. Member of the academic faculty of Allameh Tabatabai University of Tehran.

ehsan.khandoozi@atu.ac.ir

3. Member of the academic faculty of Allameh Tabatabai University of Tehran.

meisavi@atu.ac.ir

4. PhD of Philosophy of Economics, Allameh Tabatabai University (corresponding author).

fazli.payam@yahoo.com

Received: 2024/08/08; Accepted: 2024/09/19

Extended Abstract

Introduction and objectives: In this research, the authors introduced and compared analytically two important models and approaches in the methodology of Islamic economics: 1- The first approach is a self-based and independent approach that seeks to extract economics from Islamic sources separately. 2- The second approach considers Islamic economics dependent on interaction with the findings of mainstream economics and favors a unified approach. Shahid Sadr (also known as **al-Shahid al-Khamis** was an Iraqi Islamic scholar and philosopher) favors the first approach and Anas Zarqa is an important representative of the second approach in Islamic economics. Shahid Sadr is one of the first researchers in the field of Islamic economics, whose views in the field of Islamic economics have been reflected in the valuable book "Iqtisaduna" (an objective study consisting of examination and criticism of the economic doctrines of Marxism, Capitalism and Islam. The book was written in order to state the foundations of the Islamic economy and its difference from other prominent economic doctrines.) His book has always influenced Muslim economists positively or negatively until today and has always been cited and referred to by scholars in this field. Anas Zarqa was trying to

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication
under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY)
License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

create a connection point from economics and economic trends to Islamic economics. He makes severe demands on bringing this branch of science closer to Islamization by adding different Islamic values and teachings to the stream of economics and removing non-religious values from it. In his opinion, an important part of conventional economics is the achievement of human science, which can be attained by combining it with religious knowledge to achieve a more complete and better approach. This is why he takes an interactive approach to different economic flows. (Zarqa, 2003: 8-11).

The importance of this comparative current is that these two scholars are representatives of two different current-making approaches in Islamic economics, and these two approaches, over several decades in Islamic economics, have been highly regarded by other theorists in this field. Therefore; a comparative study of the opinions of these two philosophers and two points of views, along with the criticism and review of these views, can contribute to the enrichment of the literature of Islamic economics. Similarly, this comparison can guide us to adopt the appropriate approach and methodology in the Islamic economy.

Research method: Among the many literatures that have been written in the field of Islamic economics, some of these writings have the feature of entering into methodological discussions. The importance of these topics lies in the fact that, in addition to being written in the field of Islamic economics and helping to expand the literature on the subject, they have set a path for Islamic economics and have raised topics that are discussed by other writers in this field, followed in a way that is considered as a mainstream and guiding approach in Islamic economics. This feature applies to both Shahid Sadr and Anas Zarqa. In this article, we have used direct sources that have been written in this field to analyze the issue. Our most important source about Shahid Sadr is his important book "Iqtisaduna". In addition to that, we have also benefited from some of his other writings, such as the treatise "Al-Maktab al-Islamiya ", "Al-Bank al-Rabawi" and "Islam and Economic Schools". In some cases, these treatises play the role of explanation about the economic book. For this reason, they help to clear some ambiguities in the book of Iqtisaduna. About Anas Zarqa, important and new articles have been authored by him, where his most important and latest ideas about the methodology of Islamic economics are reflected. Anas Zarqa's article titled "Islamic Economy, Concept and Method" is specifically written about the issue of methodology. Also, some of his articles such as "Duality of resources in Islamic economy" have investigated the most significant challenges and methodological issues. In addition, in some cases, we have benefited from the existing literature on Islamic economics to clarify more of the methodological issues of Islamic economics. For this purpose, in some cases, we have paid attention to the most important theories of Islamic economics written by other Islamic economists.

Discussion and conclusion: In the comparative comparison of the methodology of Shahid Sadr and Anas Zarqa, some methodological points should be considered:

- 1) Although Islamic economics and Fiqh can have common issues in many cases, the goals and issues of these two sciences are different, and therefore we should only consider the existence of a mutual relationship between these two scientific disciplines and not try to do so. that we want to consider these two scientific disciplines as one; Therefore, reducing Islamic economics as a branch of Fiqh is a mistake. (Salim, 2008: 293-289). .
- 2) One of the turning points and useful topics in the methodology of Shahid Sadr and Anas Zarqa is that we should agree with this approach that Islam has both value propositions and descriptive propositions and that the propositions presented in religion are merely They are not value propositions, but they are both value and descriptive.

Research Institute of
Hawzah and University

Economic Essays

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Third) Regarding the issue of Islamic economics, we must say that if Islamic economics wants to be presented as a social science and we want to give it scientific dignity, it must be able to present general and universal propositions.

Fourth) regarding the relationship between the Islamic economy and the conventional economy, it should be said that adopting the approach of Shahid Sadr and Anas Zarqa each has advantages and disadvantages. The integrated method proposed by Anas Zarqa can be a more favorable methodology if it is considered with the self-based method in Islamic economics.

Results: In this article, the views of two important thinkers in Islamic economics, Shahid Sadr and Anas Zarqa, were comparatively described and evaluated. The differences and similarities between both economists were stated and the following results were obtained:

1. The methodology proposed by Shahid Sadr is inextricably linked with Islamic Sharia. The economic school that he proposes is directly derived from Islamic jurisprudence. Also, Anas Zarqa also pays attention to the fundamental role of religious values in Islamicization of the economy; therefore, both scholars pay great attention to religious knowledge in their methodology.
2. Despite giving importance to religious knowledge, the type of perception of both of them is different about the way religious knowledge affects this branch of science. So Shahid Sadr and Anas Zarqa disagree with each other on issues such as the relationship between Fiqh and Islamic economics, as well as the relationship between Islamic economics and conventional economics, the realm of Islamic economics, and even the issue of Islamic economics.
3. Among the various methods that are proposed in the field of Islamic economics, we must pay attention to the scientific aspect of the field of Islamic economics on the one hand, and its Islamic nature at the same time. To make the economy Islamic, we should not propose a method that causes the scientific aspect of Islamic economics to be forgotten and vice versa. For this reason, it is more reasonable if the methodology of Shahid Sadr and Anas Zarqa being taken into consideration at the same time.
4. There is a fundamental difference between the two philosophers' views on Fiqh. Shahid Sadr's view of Fiqh is a maximalist view and we see a strong dependence of the Islamic economy on Fiqh, while Anas Zarqa believes in the interaction of Fiqh and Islamic economics and the extent of this relationship is limited.
5. One of the interesting topics in this field is the evolutionary process of this science. Shahid Sadr and Anas Zarqa are not more than a few decades apart, but the diversity of the views of them is a positive sign of the evolution and existence of diversity in Islamic economics and the ability of this science to accept diverse and different views.

Keywords: Methodology of Shahid Sadr, Anas Zarqa, Religious based knowledge, Islamic economy, Conventional economy, Paradigm.

Cite this article: Amir Khadem Alizadeh & Seyyed Ehsan Khandoozi & Mahmoud Eisavi & Payam Fazli. (2024), "Evaluation of Two Self-Based and Integrated Approaches in Islamic Economic Methodology (With Emphasis on the Views of Shahid Sadr and Anas Zarqa)", *Economic Essays*, 21(42), 113-123.

ارزیابی دو رویکرد خودبنیان و تلفیقی در روش‌شناسی اقتصاد اسلامی (با تأکید بر دیدگاه‌های شهید صدر و انس زرقا)

امیر خادم علیزاده^۱، سید احسان خاندوزی^۲
محمود عیسوی^۳، پیام فضلی^۴

۱. دانشیار، گروه اقتصاد اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

khademalizadeh.a@gmail.com

۲. دانشیار، گروه اقتصاد اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

ehsan.khandoozi@atu.ac.ir

۳. دانشیار، گروه اقتصاد اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

meisavi@atu.ac.ir

۴. دکتری، رشته فلسفه اقتصاد اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

fazli.payam@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۹

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: در این پژوهش به معرفی و مقایسه‌ی تحلیلی بین دو مدل یا رویکرد مهم در روش‌شناسی اقتصاد اسلامی می‌پردازیم: ۱- رویکرد نخست یک رویکرد خودبنیان و مستقل است که درصدد است علم اقتصاد را بنحو مجزا از منابع اسلامی استخراج کند. ۲- رویکرد دوم اقتصاد اسلامی را در گرو تعامل با یافته‌های اقتصاد رایج ممکن می‌داند و از یک رویکرد تلفیقی جانبداری می‌کند. شهید صدر از رویکرد اول طرفداری می‌کند و انس زرقا نماینده‌ی مهم رویکرد دوم در اقتصاد اسلامی است. شهید صدر از اولین محققان حوزه‌ی اقتصاد اسلامی است که دیدگاه‌های وی در حوزه‌ی اقتصاد اسلامی در کتاب گراندز "اقتصادنا" انعکاس یافته است. کتاب وی همواره به شکل ایجابی یا سلبی بر اقتصاددانان مسلمان تا به امروزه تأثیرگذار بوده و همواره مورد استناد و ارجاع متفکرین این حوزه بوده است. انس زرقا درصدد است تا از علم اقتصاد و جریان‌های اقتصادی به سمت اقتصاد اسلامی نقطه‌ی اتصالی ایجاد کند. وی درصدد است تا با افزودن ارزش‌ها و آموزه‌های مختلف اسلامی بر جریان اقتصاد و زدودن ارزش‌های غیردینی از آن این شاخه‌ی علمی را به سمت و سوی اسلامی شدن نزدیک‌تر گرداند. به نظر وی بخش مهمی از اقتصاد متعارف دستاورد علم بشری است که با ترکیب آن با معرفت دینی می‌توان به یک رویکرد کامل‌تر و بهتری دست یافت. به همین جهت است که وی یک رویکرد تعاملی را نسبت به جریان‌های اقتصادی مختلف در پیش می‌گیرد. (زرقا، ۲۰۰۳: ۸-۱۱).

اهمیت این جریان تطبیقی در این است این دو اندیشمند، نماینده‌ی دو رویکرد متفاوت جریان‌ساز در اقتصاد اسلامی هستند که این دو رویکرد، طی چندین دهه در اقتصاد اسلامی، به شدت مورد توجه اندیشمندان دیگر در این حوزه قرار گرفته است؛ بنابراین، بررسی تطبیقی آرای این دو متفکر و

نوع مقاله: پژوهشی

دو جریان، در کنار نقد و بررسی این دیدگاه‌ها، می‌تواند به غنای ادبیات اقتصاد اسلامی کمک کند. همچنین این مقایسه می‌تواند ما را به اتخاذ رویکرد و روش‌شناسی مناسب در اقتصاد اسلامی رهنمون سازد.

روش پژوهش: در میان نوشته‌های متعددی که در حیطه اقتصاد اسلامی تألیف شده‌اند، برخی از این نوشته‌ها دارای این ویژگی هستند که به مباحث متدلوژیکی ورود پیدا کرده‌اند. اهمیت این مباحث در این است که علاوه بر اینکه در قلمرو اقتصاد اسلامی نگاشته شده و به گسترش ادبیات موضوع کمک کرده‌اند، به نوعی یک مسیری را پیش روی اقتصاد اسلامی قرار داده و مباحثی را مطرح کرده‌اند که این مباحث از سوی دیگر نویسندگان این حوزه هم دنبال شده است. به نحوی که به نوعی رویکرد جریان‌ساز و هدایت‌کننده در مباحث اقتصاد اسلامی به شمار می‌آید. این ویژگی هم در مورد شهید صدر و هم انس زرقا صدق می‌کند. ما در این مقاله برای بررسی تحلیلی موضوع از منابع مستقیم که در این حوزه به رشته‌ی تحریر درآمده است، استفاده کرده‌ایم. مهمترین منبع ما در رابطه با شهید صدر، کتاب مهم وی اقتصادنا است. در کنار آن از برخی نوشته‌های دیگر وی از جمله رساله‌ی "ماذا تعرف عن الاقتصاد الاسلامي"، "البنک الربوي" و "اسلام و مکتب‌های اقتصادی" نیز بهره‌مند شده‌ایم. این رسالات در مواردی نقش تبیین‌گری را نسبت به کتاب اقتصادنا ایفا می‌کنند. به همین علت به رفع برخی ابهامات کتاب اقتصادنا کمک می‌کنند. در رابطه با انس زرقا هم مقالات مهم و جدیدی توسط وی تألیف شده است که مهمترین و جدیدترین نظریات وی را در مورد روش‌شناسی اقتصاد اسلامی می‌توان مشاهده کرد. مقاله‌ی انس زرقا با عنوان "اقتصاد اسلامی، مفهوم و روش" به طور خاص در رابطه با موضوع روش‌شناسی نگاشته شده است. همچنین برخی از مقالات وی مانند "دوگانگی منابع در اقتصاد اسلامی" به بررسی مهمترین چالش‌ها و مباحث روش‌شناختی پرداخته است. بعلاوه، در برخی موارد از ادبیات موجود در اقتصاد اسلامی برای روشن‌تر شدن بیشتر مباحث متدلوژی اقتصاد اسلامی بهره‌مند شده‌ایم. به همین منظور، در مواردی به مهمترین نظریات اقتصاد اسلامی که توسط اقتصاددانان اسلامی دیگر تألیف شده است، توجه داشته‌ایم.

بحث و نتیجه‌گیری: در مقایسه‌ی تطبیقی روش‌شناسی شهید صدر و انس زرقا برخی از نکات متدلوژیکی بایستی مورد توجه قرار گیرد:

اول) با وجود اینکه اقتصاد اسلامی و فقه در موارد زیادی می‌توانند موضوعات مشترکی داشته باشند، اما اهداف و مسائل این دو علم متفاوت بوده و بدین جهت ما بایستی بین این دو رشته‌ی علمی تنها قائل به وجود ارتباط متقابل بوده و نه اینکه درصدد این باشیم که بخواهیم این دو رشته علمی را یکی بدانیم؛ بنابراین تقلیل اقتصاد اسلامی به عنوان شاخه‌ای از فقه خطاست. (سلیم، ۲۰۰۸: ۲۹۳-۲۸۹).

دوم) یکی از نقاط عطف و مبحث سودمند در روش‌شناسی شهید صدر و انس زرقا در این است، که ما بایستی با این رویکرد هم نظر باشیم که اسلام هم دارای گزاره‌های ارزشی بوده و هم گزاره‌های توصیفی فراوانی است و اینکه گزاره‌های عرضه شده در دین صرفاً گزاره‌های ارزشی نبوده، بلکه اعم از ارزشی و توصیفی هستند.

سوم) در باب موضوع اقتصاد اسلامی بایستی بگوئیم اقتصاد اسلامی چنانچه بخواهد بعنوان یک علم اجتماعی مطرح شود و درصدد باشیم که برای آن یک شأن و منزلت علمی قائل باشیم بایستی بتواند گزاره‌های عام و جهان‌شمول ارائه دهد.

چهارم) در مورد رابطه‌ی اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف بایستی گفت که اتخاذ رویکرد شهید صدر و انس زرقا هر کدام مزیت‌ها و معایبی را به دنبال دارد. روش تلفیقی که انس زرقا مطرح می‌کند اگر با روش خود بنیان در اقتصاد اسلامی هر دو مد نظر قرار بگیرد می‌تواند روش‌شناسی مطلوب‌تری باشد.

نتایج: در این مقاله دیدگاه‌های دو اندیشمند مهم در اقتصاد اسلامی شهید صدر و انس زرقا بطور تطبیقی مورد توصیف و ارزیابی قرار گرفت. وجه تمایزات و تشابهات هر دو اقتصاددان بیان شده و نتایج زیر به دست آمد:

۱- روش‌شناسی که شهید صدر مطرح می‌کند ارتباط ناگسستی با شریعت اسلامی دارد. مکتب اقتصادی که وی مطرح می‌کند بطور مستقیم از فقه اسلامی بدست می‌آید. همچنین انس زرقا نیز به نقش اساسی ارزش‌های دینی در اقتصاد توجه می‌کند؛ بنابراین هر دو اندیشمند در روش‌شناسی خود به معرفت دینی توجه گسترده‌ای دارند.

۲- علی‌رغم اهمیت دادن به معرفت دینی توسط هر دو شخص، نوع برداشت این دو از نحوه‌ی تأثیر معرفت دینی بر این شاخه‌ی علمی متفاوت است. به طوری که شهید صدر و انس زرقا در مورد موضوعاتی مثل: رابطه‌ی بین فقه و اقتصاد اسلامی و همچنین رابطه‌ی بین اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف، قلمرو اقتصاد اسلامی و حتی موضوع اقتصاد اسلامی با همدیگر اختلاف نظرهای دارند.

Research Institute of
Hawzah and University

جستارهای اقتصادی

Journal homepage: <https://iee.rihu.ac.ir/>

نوع مقاله: پژوهشی

۳- در بین روش‌های مختلف که در حوزه اقتصاد اسلامی مطرح می‌شود بایستی به جنبه‌ی علمی بودن رشته‌ی اقتصاد اسلامی از یک سو و همچنین اسلامی بودن آن بطور همزمان توجه داشته باشیم. جهت اسلامی کردن اقتصاد نبایستی روشی را مطرح کنیم که موجب شود جنبه‌ی علمی اقتصاد اسلامی فراموش شود و بالعکس. به همین علت چنانچه روش شناسی شهید صدر و انس زرقا بطور همزمان مورد توجه قرار گیرد، معقول‌تر است.

۴- دیدگاه دو اندیشمند نسبت به فقه با هم تفاوت اساسی دارد. دیدگاه شهید صدر نسبت به فقه دیدگاه حداکثری هست و یک وابستگی شدید اقتصاد اسلامی به فقه را مشاهده می‌کنیم، در حالی که انس زرقا، قائل به صرف تعامل فقه و اقتصاد اسلامی است و میزان این ارتباط کمتر است.

۵- یکی از موضوعات جالب در این رشته روند تکاملی این علم است. شهید صدر و انس زرقا چند دهه بیشتر از هم فاصله ندارند ولی تنوع دیدگاه این دو اندیشمند خود یک علامتی مثبت مبنی بر تکامل و وجود تنوع در اقتصاد اسلامی و قابلیت این علم برای پذیرش دیدگاه‌های متنوع و متفاوت است.

واژگان کلیدی: روش شناسی شهید صدر، انس زرقا، معرفت دینی، اقتصاد اسلامی، اقتصاد متعارف، پارادایم.

استناد: امیر خادم عزیزاده، سید احسان خاندوزی، محمود عیسوی، پیام فضلی (۱۴۰۳)، «ارزیابی دو رویکرد خودبنیان و تلفیقی در روش‌شناسی اقتصاد اسلامی (با تأکید بر دیدگاه‌های شهید صدر و انس زرقا)»، *مجله جستارهای اقتصادی*، ۲۱(۴۲)، صص ۱۱۳-۱۲۳.

۱. مقدمه

در چند دهه اخیر آثار قابل توجهی در حوزه روش‌شناسی اقتصاد اسلامی نوشته شده است. برخی از این آثار و دیدگاه‌ها بسیار پرنفوذ بوده و بر روند و جریان ادبیات اقتصاد اسلامی بسیار تأثیرگذار بوده است؛ به نحوی که به نوعی از رویکردهای جریان‌ساز و هدایت‌کننده در مباحث اقتصاد اسلامی به شمار می‌آید. در این مقاله به معرفی و مقایسه تحلیلی بین دو مدل یا رویکرد مهم در روش‌شناسی اقتصاد اسلامی پرداخته می‌شود:

۱. رویکرد نخست، یک رویکرد خودبنیان و مستقل است که درصدد است علم اقتصاد را به نحو مجزا از منابع اسلامی استخراج کند؛
 ۲. رویکرد دوم، اقتصاد اسلامی را درگرو تعامل با یافته‌های اقتصاد رایج ممکن می‌داند و از یک رویکرد تلفیقی جانب‌داری می‌کند. شهید صدر از رویکرد اول طرفداری می‌کند و انس زرقا نماینده مهم رویکرد دوم در اقتصاد اسلامی است.
- شهید صدر از نخستین محققان حوزه اقتصاد اسلامی است که دیدگاه‌های وی در حوزه اقتصاد اسلامی در کتاب گران‌قدر «اقتصادنا» انعکاس یافته است. کتاب وی همواره به شکل ایجابی یا سلبی بر اقتصاددانان مسلمان تا به امروزه تأثیرگذار بوده و همواره مورد استناد و ارجاع متفکرین این حوزه بوده است. دیدگاه‌های وی در حوزه اقتصاد اسلامی، بر روی مکتب اقتصاد اسلامی متمرکز شده است که در آن از ضروریات و کلیات اقتصاد اسلامی بحث می‌شود؛ درحالی‌که شهید صدر از منظر فقهی به سمت اقتصاد اسلامی حرکت می‌کند و می‌خواهد از منظر فقهی راهی به سوی اقتصاد اسلامی هموار کند.

انس زرقا درصدد است تا از علم اقتصاد و جریان‌های اقتصادی به سمت اقتصاد اسلامی نقطه اتصالی ایجاد کند. وی درصدد است تا با افزودن ارزش‌ها و آموزه‌های مختلف اسلامی بر جریان اقتصاد و زدودن ارزش‌های غیردینی از آن این شاخه علمی را به سمت و سوی اسلامی شدن نزدیک‌تر کند. به نظر وی بخش مهمی از اقتصاد متعارف دستاورد علم بشری است که با ترکیب آن با معرفت دینی می‌توان به یک رویکرد کامل‌تر و بهتری دست یافت. به همین دلیل است که وی یک رویکرد تعاملی را نسبت به جریان‌های اقتصادی مختلف در پیش می‌گیرد (زرقا، ۲۰۰۳، ص ۸-۱۱). اتخاذ این دو رویکرد متفاوت در اقتصاد اسلامی، نتایج و لوازم ضروری متفاوتی را به دنبال دارد که شاید بتوان آن را ناشی از دو پارادایم یا الگوی فکری متفاوت در اقتصاد اسلامی توصیف کرد. در این مقاله به طور خاص به مقایسه و بررسی نتایج این دو نوع رویکرد پرداخته می‌شود.

اهمیت این جریان تطبیقی در این است که آرای دو متفکر برجسته و تراز اول اقتصاد اسلامی بررسی می‌شود. درواقع، این دو اندیشمند، نماینده دو جریان و رویکرد متفاوت جریان‌ساز در اقتصاد اسلامی هستند که این دو رویکرد، طی چندین دهه در اقتصاد اسلامی، به شدت مورد توجه اندیشمندان دیگر در این حوزه قرار گرفته است. بنابراین، بررسی تطبیقی آرای این دو متفکر و دو جریان، در کنار نقد و بررسی این دیدگاه‌ها، می‌تواند به غنای ادبیات اقتصاد اسلامی کمک کند. همچنین، این مقایسه می‌تواند ما را به اتخاذ رویکرد و روش‌شناسی مناسب در ادامه مسیر اقتصاد اسلامی رهنمون کند و درنهایت، زمینه پیشرفت هرچه بیشتر این علم را فراهم نماید. این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤالات است:

- آیا بین روش‌شناسی شهید صدر و انس زرقا یک نوع تفاوت بنیادین و تضاد پارادایمی حاکم است؟
در شرایط فعلی اقتصاد اسلامی تبعیت از کدام رویکرد و الگو معقول و موجه‌تر است؟

۲. ادبیات پژوهش

۲-۱. مفاهیم اساسی

۱. روش‌شناسی:^۱ اگرچه متدولوژی با روش‌ها در ارتباط است، اما به معنای مجموعه‌ای از روش‌ها یا توصیفی از روش‌ها نیست؛ بلکه روش‌شناسی، استدلال و منطقی را ارائه می‌دهد که دلایل ما برای ترجیح در قواعد مربوط به شکل‌گیری مفاهیم، ساخت مدل‌ها، فرمول‌بندی‌ها و آزمایش نظریه‌هاست (مک‌لپ، ۱۹۷۸، ص ۵۵).

۲. روش‌شناسی اقتصاد اسلامی: ^۱ در مورد روش‌شناسی اقتصاد اسلامی متناسب با رویکردهای مختلف، تعاریف متفاوتی ارائه شده است. مندرج‌حرف یکی از تعاریف‌های مهم و جامع از روش‌شناسی اقتصاد اسلامی را ارائه کرده است. وی روش‌شناسی اقتصاد اسلامی را عبارت از فرآیند تخلیه یعنی زدودن ارزش‌های غیراسلامی از ساحت اقتصاد اسلامی و حذف نظریات اقتصادی مخالف با رویکرد اسلامی، و فرآیند تخلیه یعنی اتخاذ ارزش‌ها و نظریات اقتصادی متناسب با ارزش‌های اسلامی می‌داند (کشف، ۲۰۰۳، ص ۳).
۳. رویکرد خودبنیان: در این رویکرد روش‌شناسانه بر منابع معرفت دینی تأکید اساسی می‌شود. در مواردی ممکن است که توجه به منابع نظام‌های اقتصادی دیگر در تعارض با این رویکرد نباشد که در این صورت می‌توان مفاهیمی را از آن نظام‌های اقتصادی اقتباس کرد؛ ولی باین وصف، تأکید گسترده بر منابع دینی به‌عنوان ویژگی مهم این رویکرد مطرح است.
۴. رویکرد تلفیقی: در این رویکرد بخش قابل‌توجهی از هویت اقتصاد اسلامی در پیوند و تعامل با نظام‌ها و مکاتب اقتصادی دیگر است. هرچند در این رویکرد بر منابع معرفت اسلامی هم تأکید می‌شود، ولی این منابع به‌عنوان یگانه معرفت در این رویکرد اقتصاد اسلامی به شمار نمی‌آید. در این رویکرد، در مورد نقش و میزان اهمیت منابع دینی و غیردینی نظر واحدی وجود نداشته و با طیفی از نظریات در این باره سروکار داریم.
۵. معرفت دینی: ^۲ هر نوع معرفتی که برگرفته از قرآن و روایات و منابع دینی باشد. (سردار، ۱۹۹۸). اهل سنت تنها قرآن و سیره پیامبر اسلام را حجت می‌دانند؛ ولی شیعه قائل به حجت قرآن و سیره پیامبر و معصومین است.
۶. پارادایم: ^۳ این مفهوم از ابداعات توماس کوهن است که در حوزه‌های مختلف علمی ورود پیدا کرده اما در همه حوزه‌های موردکاربرد، به یک معنا به‌کار نرفته است. گاه برخی افراد معنایی که از پارادایم می‌کنند به تفاوت‌های سطحی اشاره دارد که نمی‌توان آن را به‌درستی به معنای پارادایم پذیرفت؛ بلکه بیشتر به معنای تفاوت در رویکرد و یا رویه است (کوهن، ۱۳۹۳، ص ۱۸۰).

۲-۲. پیشینه مطالعات

۲-۲-۱. مطالعات انجام شده در ایران

۱. تسخیری (۱۳۸۲) در مقاله «شیوه شهید صدر در شناخت مکتب اقتصادی اسلام و پاسخ به منتقدان» به وجود برخی سوءبرداشت‌های ناقدین در نقد شهید صدر پرداخته و سعی می‌کند ابهاماتی را برطرف کند که موجب سوءبرداشت در اندیشه شهید صدر می‌شود. وی به برخی از ایرادها از طریق ایجاد تمایز بین مکتب و علم پاسخ می‌دهد.
۲. یوسفی (۱۳۸۴) در مقاله «تفسیر نظریه شهید صدر در باب کشف مذهب اقتصادی مطابق با مبانی شیعه» درصدد ارائه تفسیری از نظریه شهید صدر برآمده است که با مبانی فقه شیعه مطابقت داشته باشد. وی قائل به وجود برخی تفاسیر نادرست از دیدگاه شهید صدر است. وی می‌نویسد: عده‌ای دیدگاه شهید صدر را به‌نوعی تفسیر می‌کنند که با مبانی اجتهاد شیعه متفاوت است. یوسفی قائل به این است که حجت روش شهید صدر باید براساس مبانی فقه شیعه تبیین شود.
۳. میرمعزی (۱۳۹۴) در مقاله «تعریف و روش کشف مذهب اقتصادی اسلام» می‌نویسد: مذهب اقتصادی اسلام یکی از شاخه‌های دانش اقتصاد اسلامی است. وی در این مقاله تعریف و روش کشف مذهب از دیدگاه شهید صدر را تبیین و نقد می‌کند. از نظر وی سه راه معتبر برای کشف مذهب اقتصادی وجود دارد:
 - (الف) کشف اصول مذهب به‌عنوان زیربنا از احکام اخلاقی و فقهی مستنبط مجتهد به‌عنوان روبنا از راه استدلال اِنّی؛
 - (ب) استنتاج اصول مذهب به‌عنوان روبنا از آموزه‌های هستی‌شناسانه به‌عنوان زیربنا از راه استدلال لَمّی؛
 - (ج) استناد به نصوصی که به‌صورت مستقیم به یک اصل تصریح کرده‌اند.

1. Methodology of Islamic economics

2. Religious Knowledge.

3. Paradigm

۴. یوسفی (۱۳۷۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی روش آیت‌الله شهید صدر در کشف مکتب اقتصاد اسلامی» دیدگاه انتقادی خویش در مورد روش شهید صدر را مطرح می‌کند. وی از روشی انتقاد می‌کند که شهید صدر در طرح اقتصاد اسلامی مطرح می‌کند. از نظر یوسفی آن مذهب اقتصادی که مجتهد بین مذاهب اقتصادی مختلف گزینش کرده و برمی‌گزیند به هیچ وجه حجیت شرعی ندارد. وی می‌نویسد: «وجود مذهب اقتصادی اسلام به طور عام مورد پذیرش است؛ ولی، تعمیم اجتهاد فردی مجتهدین به حوزه اجتماعی نمی‌تواند از حجیت برخوردار باشد».

۵. میرمعزی (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «درآمدی بر روش علم اقتصاد اسلامی» به بیان موضوع اقتصاد اسلامی می‌پردازد. وی سه دیدگاه در این باره و قائلین هریک از این دیدگاه‌ها را مطرح می‌کند و نظر منتخب خویش را بیان می‌کند. از نظر وی موضوعی که توسط منذر قحف برای اقتصاد اسلامی مطرح می‌شود، قابل دفاع‌تر بوده و با شواهد قرآنی و روایی مطابقت دارد.

۶. راعی و حسینی قلندری (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «احکام حکومتی و منطقه الفراغ با تکیه بر اندیشه‌های فقهی شهید صدر» به برخی از اختیارات خاص حاکم اسلامی اشاره می‌کنند. از نظر آنها منطقه الفراغ منطقه سکوت شارع نیست؛ بلکه موقعیتی است که در آن شارع، با توجه به وجود مفاسد و مصالح متغیر، اختیارات حکم آن را به حاکم اسلامی سپرده است.

۲-۲-۲. مطالعات انجام شده در خارج

۱. زرقا (۲۰۰۳) در مقاله «اسلامی‌سازی اقتصاد: مفهوم و روش»^۱ به بررسی نحوه امکان اسلامی‌سازی علم اقتصاد می‌پردازد. وی همچنین به بررسی رابطه اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف و علم فقه می‌پردازد. وی در این مقاله این دیدگاه را مطرح می‌کند که اقتصاد اسلامی ارزش‌هایی را از شریعت اسلامی می‌گیرد و این ارزش‌ها را به جای ارزش‌های موجود در اقتصاد متعارف می‌گذارد. وی در این مقاله از یک رویکرد تلفیقی حمایت می‌کند.

۲. منذر قحف (۲۰۰۳) در مقاله «اقتصاد اسلامی؛ یادداشت‌هایی بر معنا و روش‌شناسی اقتصادی»^۲ به بررسی معنا و روش اقتصاد اسلامی می‌پردازد و ضمن بررسی آرای دیگران به بیان رابطه این رشته با اقتصاد متعارف نیز می‌پردازد. وی می‌نویسد: اقتصاد اسلامی دارای موضوعی عام و مشترک با شاخه‌های دیگر اقتصاد است. وی ابن خلدون را به عنوان شخصی نام می‌برد که نخستین نوشته‌های مربوط به حوزه اقتصاد در جهان از آن اوست. با این وصف، وی باینکه در چارچوب اسلامی می‌اندیشیده است، هیچ‌گاه قید اقتصاد اسلامی را به کار نمی‌برد و اقتصاد را به عنوان علمی عام دانسته که در همه جوامع صادق است. قحف از دیدگاه ابن خلدون طرفداری می‌کند.

۳. زرقا (۲۰۰۸) در مقاله «دو وجهی بودن منابع معرفتی در اقتصاد اسلامی: بررسی نتایج معرفت‌شناسی آن»^۳ به بیان دو حیشی بودن معرفت در اقتصاد اسلامی اشاره می‌کند. از نظر وی چه دین و چه تجربه بشری می‌توانند در اقتصاد اسلامی کارایی داشته باشند. از نظر وی اقتصاد اسلامی چنانچه بخواهد ماهیت اصیل خود را داشته باشد باید به منابع دوگانه معرفتی توجه داشته باشد.

۴. سلیم (۲۰۰۸) در مقاله «روش و روش‌شناسی در فقه و اقتصاد اسلامی»^۴ به بررسی تفاوت بین روش فقهی و روش اقتصاد اسلامی می‌پردازد. او بین روش این دو تفاوت قابل ملاحظه‌ای را کشف می‌کند. وی می‌نویسد: روشی که فقه در کشف احکام خود به خدمت می‌گیرد استفاده از اصول فقه بوده که کاربرد گسترده‌ای در علم فقه دارد؛ درحالی که اقتصاد اسلامی از روش بررسی علّی و معلولی بین پدیده‌های اقتصادی تبعیت می‌کند؛ بنابراین روش این دو از همدیگر تمایز دارد. با توجه به ادبیات پژوهش، دیدگاه‌های پژوهشگران اقتصاد اسلامی نسبت به اتخاذ دو رویکرد خودبنیان و تلفیقی در قالب جدول زیر بیان می‌شود:

1. Islamization of Economics: The Concept and Methodology.
2. Islamic economics: notes on definition and methodological economics.
3. Duality of Sources in Islamic Economics, and its Methodological Consequences.
4. Methods and Methodologies in Fiqh and Islamic Economics.

در جدول زیر دیدگاه‌های پژوهشگران اقتصاد اسلامی نسبت به اتخاذ دو رویکرد خودبنیان و تلفیقی طبقه بندی می‌شود:

جدول ۱. طبقه بندی رویکرد اقتصاددانان اسلامی

پژوهشگران حوزه اقتصاد اسلامی	رویکرد خودبنیان	رویکرد تلفیقی
شهید صدر	از رویکرد خودبنیان جانب‌داری می‌کند.	_____
انس زرقا	_____	بیشتر از رویکرد تلفیقی طرفداری می‌کند.
منذر قحف	_____	از رویکرد تلفیقی طرفداری می‌کند.
ابن خلدون	_____	از رویکرد تلفیقی طرفداری می‌کند.
تسخیری	از رویکرد شهید صدر و رویکرد خودبنیان جانب‌داری می‌کند.	_____
یوسفی	بیشتر گرایش به رویکرد خودبنیان دارد و از دیدگاه شهید صدر حمایت می‌کند.	_____
راعی و قلندری	از رویکرد خودبنیان جانب‌داری می‌کند.	_____
سلیم	_____	بیشتر گرایش به رویکرد تلفیقی دارد.

منبع: یافته‌های پژوهش

باوجوداینکه در مورد روش‌شناسی اقتصاد اسلامی آثاری توسط خود این دو متفکر (شهید صدر و انس زرقا) و نوشته‌هایی توسط دیگران تألیف شده است، اما هیچ‌یک از این آثار، دو رویکرد را در یک قالب^۱ جامع‌تر به شکل تطبیقی بررسی نکرده‌اند. در این مقاله دیدگاه‌های دو نفر از پژوهشگران معروف در حوزه اقتصاد اسلامی که هرکدام نماینده یک جریان فکری هستند، بررسی و ارزیابی مقایسه‌ای شده است و نتایج و ممیزه‌های دو جریان بیان می‌شود.

۳. ساختار نظری پژوهش

در این بخش دیدگاه‌ها و نظریات دو اندیشمند و همچنین، دو رویکرد به شکل مقایسه‌ای ارزیابی می‌شود.

۳-۱. بررسی تطبیقی روش‌شناسی شهید صدر و انس زرقا

شهید صدر از ضرورت وجود مکتب اقتصادی اسلام سخن گفته و دلایلی را برای آن ذکر می‌کند. از نظر شهید صدر اسلام که کامل‌ترین مکتب عالم است نمی‌تواند در حوزه اجتماعی و اقتصادی آموزه‌ای برای مسلمانان نداشته باشد. مکتب اقتصادی اسلام لزوماً کارآمدترین مکتب اقتصادی خواهد بود. وی روش رسیدن به مکتب اقتصاد اسلامی را روش کشف توصیف می‌کند که ازطریق مواجهه با احکام مجتهدین قابل‌وصول است. چون در آموزه‌های اسلامی تنها با مکتب و اصول بنیادین اقتصاد اسلامی سروکار داریم، به همین علت اسلام به شکل مستقیم در حوزه علم اقتصاد ورود پیدا نکرده است^۲ (صدر، ۱۳۹۸، ص ۳۱۱-۳۱۵).

انس زرقا در روش‌شناسی خویش در پی ارائه یک روش خاص برای پیشرفت اقتصاد اسلامی است. از منظر انس زرقا اسلام هم در حوزه ارزشی و هم در حوزه توصیفی گزاره‌های مهمی برای توسعه اقتصاد اسلامی ارائه کرده است. همچنین، انس زرقا برای پیشرفت اقتصاد اسلامی قائل به تعامل بین اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف است و اساساً اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف را علمی واحد با دو رویکرد متفاوت توصیف می‌کند (زرقا، ۲۰۰۸، ص ۱۸). به‌منظور مقایسه بهتر این تطبیق در قالب چند موضوع و مسئله محوری در اقتصاد اسلامی انجام می‌شود.

1. Context

۲. این سخن از شهید صدر که ما علم اقتصاد اسلامی نداریم، ناظر به همین دیدگاه است؛ البته به‌طور غیرمستقیم می‌توان گفت: اسلام به علم اقتصاد اسلامی توجه کرده است، ولی خودش مستقیم وارد روابط علی و معلولی در اقتصاد نشده است (صدر، ۱۳۵۵، ص ۱۳۵).

۳-۱-۱. رابطه اقتصاد اسلامی با فقه

یکی از علوم اسلامی علم فقه است که در تکامل و تعامل با اقتصاد اسلامی نقش برجسته‌ای ایفا می‌کند. هم شهید صدر و هم انس زرقا از اهمیت فقه در رشد اقتصاد اسلامی سخن گفته‌اند. با این وصف، یکسری تفاوت‌هایی بین این دو اندیشمند وجود دارد. بخشی از این تفاوت‌ها ناشی از تخصص خاص این دو اندیشمند اسلامی است. نگاهی که شهید صدر در باب اقتصاد اسلامی دارد، رابطه بسیار محکمی با علم فقه دارد. شهید صدر فقه را ابزار اصلی برای کشف مذهب اقتصادی توصیف می‌کند (صدر، ۱۳۸۴، ص ۵). از نظر وی احکام و قواعد اسلامی غالباً از طریق علم فقه تبیین و عرضه می‌شود و چون مهم‌ترین روش آگاهی از اصول مکتب اقتصاد اسلامی رجوع به احکام اسلامی بوده از این رو فقه اساسی‌ترین ابزاری بوده که از طریق آن می‌توان به مراد مذهب اقتصاد اسلامی دست یافت (صدر، ۱۳۹۸، ص ۳۳۱)؛ اما انس زرقا قائل به تفکیک بین حوزه اقتصاد اسلامی با علم فقه است. از نظر وی هدف بین اقتصاد اسلامی و علم فقه متفاوت از هم بوده و همین تفاوت سبب می‌شود که اینها دو علم متمایز از هم باشند. هرچند که این دو علم با همدیگر در مواردی ارتباط و تعامل دارند، ولی از نظر انس زرقا این تعامل اقتصاد با فقه، هیچ خدشه‌ای به وجود اقتصاد اسلامی مستقل وارد نخواهد کرد (زرقا، ۲۰۰۸، ص ۲۳).

۳-۱-۲. رابطه اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف

به نظر می‌رسد دیدگاه دو اندیشمند در باب رابطه بین اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف کمی متفاوت باشد. شهید صدر قائل به وجود تفاوت بنیادین بین اقتصاد اسلامی با اقتصاد غیراسلامی است. وی قائل به وجود مکاتب اقتصادی مختلف در جوامع است که هر یک از این مکاتب از اندیشه دینی یا جهان‌بینی خاصی متأثر هستند. این اندیشه‌ها به ایجاد مکاتب اقتصادی متفاوتی منجر می‌شود و این مکاتب اقتصادی به عنوان زیربنا و پایه‌ای قرار می‌گیرد که قوانین اقتصادی جوامع براساس این مکاتب فکری شکل می‌گیرد. پس در دو مکتب اقتصادی مکاتب مثلاً دینی و غیردینی، که تفاوت بنیادی با هم دارند، احکام و قواعد اقتصادی متفاوتی را در اقتصاد مشاهده خواهیم کرد (صدر، ۱۳۹۸، ص ۳۱۰-۳۲۲). این اختلاف از آنجا ناشی می‌شود که این نظام‌های اقتصادی در اصول و مبنا از همدیگر متفاوت می‌باشند و به دنبال آن، این تفاوت خود را در روبنا نیز نشان خواهد داد؛ یعنی ممکن است قوانین اقتصادی متفاوتی وجود داشته باشد؛ اما نگاه انس زرقا کمی متفاوت است.^۱ وی به وجود علوم مختلف در حوزه اقتصاد باور ندارد. از نظر وی علم یکی بیشتر نیست و آن علم اقتصاد عام جهان‌شمول است که در همه شرایط و جوامع صادق است. درست است که اقتصاد متناسب با جوامع و شرایط مختلف در برخی موارد نسخه‌های متفاوتی ارائه می‌دهد و این به دلیل این است که علم اقتصاد تحت تأثیر ارزش‌های متفاوتی قرار می‌گیرد؛ ولی وجود این ارزش‌ها در اقتصاد به گونه‌ای نیست که به استقلال علم اقتصاد خدشه‌ای وارد کند. از نظر زرقا، اقتصاد تحت تأثیر پیش‌فرض‌های مختلف قرار می‌گیرد و گاه ارزش‌های متفاوتی در علم اقتصاد مطرح می‌شود؛ ولی اینها تا حدودی می‌توانند در این علم دخالت کنند. او می‌نویسد: این وضعیت در علوم دیگر نیز بدین شکل است و ارزش‌ها و پیش‌دوری‌ها در علوم دیگر نیز خودش را نشان می‌دهد؛ ولی با این وصف ما به هیچ وجه آن علوم را شاخه‌شاخه نکرده و استقلال علم را زیر سؤال نمی‌بریم. از نظر وی یک مورخ اسلامی یا غیراسلامی که در مورد عصر پیامبر اسلام بحث می‌کند از ارزش‌ها و پیش‌فرض‌های متفاوتی تأثیر می‌پذیرد؛ ولی این تفاوت‌ها موجب پیدایش دو علم تاریخ اسلامی و علم تاریخ غیراسلامی نمی‌شود. وضعیت اقتصاد نیز بدین نحو است؛ یعنی صرفاً ما یک علم اقتصاد واحد با گرایش‌ها و تبیین‌های مختلف خواهیم داشت. مبنای این دیدگاه انس زرقا به این گزاره بازمی‌گردد که علم اقتصاد گزاره‌های توصیفی وسیعی دارد که شاکله اصلی این علم را تشکیل می‌دهد. او مثال‌هایی در مورد وجود گزاره‌های توصیفی عام و جهان‌شمول ارائه می‌دهد. برای مثال، این گزاره که «استفاده بیش‌ازحد از منابع موجب هدررفت آن خواهد شد» یا «اتلاف منابع موجب پایین آمدن بهره‌وری می‌شود» هرکدام یک گزاره وصفی در اقتصاد بوده که در هر شرایطی صادق است. او می‌نویسد: «گزاره‌های این‌چنینی در اقتصاد حوزه وسیعی از این علم را تشکیل می‌دهد».

۱. انس زرقا به جای مکتب اقتصادی اصطلاح سیستم اقتصادی را برمی‌گزیند. وی می‌نویسد: در اقتصاد سیستم‌های اقتصادی متنوعی مطرح می‌شوند؛ ولی همه این سیستم‌ها زیرمجموعه علم اقتصاد می‌باشند (zarqa, 2008, p. 24)

بنابراین، با این توصیفات، وجود ارزش‌های مختلف در این علم، تنها موجب پیدایش رویکردهای مختلف در این علم می‌شود و نه اینکه بخواهد علوم مختلف اقتصادی پدید آید (زرقا، ۲۰۰۳، ص ۸-۱۱).

۳-۱-۳. سنخ‌گزاره‌های اقتصاد اسلامی

یکی از تفاوت‌های بنیادی دیگری که در باب ماهیت اقتصادی بین شهید صدر و انس زرقا وجود دارد، تفاوت در قلمرو و شمولیت اقتصاد اسلامی است. شهید صدر گزاره‌هایی که توسط اسلام در اقتصاد مطرح شده است را عموماً به گزاره‌های ارزشی محدود می‌داند.^۱ از نظر وی اسلام به‌طور مستقیم در مقام بیان علم اقتصاد نیست (صدر، ۱۳۹۸، ۱۷۹، ۱۵۱، ۳۱۲). اسلام روش کلی برای زندگی در چارچوب دین را در قالب گزاره‌های ارزشی، که در فقه وجود دارد، به مسلمانان آموخته است؛ اما در حوزه علمی که به بررسی متغیرهای اقتصادی می‌پردازد، دخالتی نمی‌کند و این وظیفه را به خود جامعه اسلامی سپرده است.^۲ در نگاه زرقا نیز گزاره‌های اسلام در باب اقتصاد محدود به گزاره‌های ارزشی نبوده و وی قائل است که آموزه‌های اقتصادی اسلام، هم در مقام تزریق ارزش‌هایی مطابق با اسلام بوده و هم در صدد بیان گزاره‌های وصفی در علم اقتصاد است. براساس این گزاره که «استفاده بیش از اندازه از منابع موجب هدررفت آن خواهد شد» یا گزاره «اتلاف منابع موجب پایین آمدن سطح بهره‌وری می‌شود» گزاره‌های توصیفی بوده که در متون اسلامی بدان تأکید شده و دارای ماهیت غیرارزشی بوده و جنبه وصفی دارد. می‌توان آموزه‌هایی مانند این گزاره را از منابع دینی استخراج کرد. اینها گزاره‌هایی هستند که در قلمرو اسلامی مطرح و به علم اقتصاد اضافه می‌شوند (زرقا، ۲۰۰۳، ص ۱۱-۱۷). بنابراین، در باب سنخ‌گزاره‌های اقتصادی، هر دو متفکر دیدگاه‌های نزدیک به هم دارند.

۳-۱-۴. موضوع اقتصاد اسلامی

یکی از تمایزات اساسی بین این دو متفکر اختلاف درباره موضوع اقتصاد اسلامی است. در مورد اینکه موضوع اقتصاد اسلامی چیست بین اندیشمندان این حوزه اختلاف اساسی وجود دارد (قحف، ۲۰۰۳، ص ۱). شوقی دنیا یک سؤال مهم و اساسی را در مورد موضوع اقتصاد اسلامی مطرح کرده است. او می‌پرسد که موضوع اقتصاد اسلامی چیست؟ آیا موضوع اقتصاد اسلامی بررسی پدیده‌های اقتصادی در جامعه اسلامی است یا اینکه موضوع آن بررسی پدیده‌های اقتصادی به‌طور عام است؟ وی در پاسخ می‌نویسد: عده‌ای از اندیشمندان حوزه اقتصاد اسلامی رویکرد نخست را پذیرفته‌اند (شهید صدر در این دسته جای می‌گیرد). گروه دومی نیز هستند که باور دارند موضوع اقتصاد اسلامی بررسی پدیده‌های اقتصادی به‌طور عام است. شوقی دنیا خود نظر دوم را می‌پذیرد و دلیلش را شمولیت و جهانی بودن آموزه‌های قرآنی می‌داند که قرآن به علت جاودانه بودن، تعالیمش را متوجه همه بشریت کرده است و قوانینش در همه جوامع صادق خواهد بود. منذر قحف نیز نظر مشابهی دارد؛ البته با این تفاوت که می‌نویسد: اقتصاد اسلامی یک موضوع عام دارد و آن مختص به همه جوامع بشری بوده و یک موضوع خاص دارد و آن بررسی پدیده‌های اقتصادی به‌طور خاص در جامعه مسلمان است. انس زرقا از دیدگاه دوم یعنی عام بودن موضوع اقتصاد اسلامی بین همه جوامع سخن می‌گوید (زرقا، ۲۰۱۹، ص ۱۲۵-۱۲۹). «به نظر من یگانه پاسخ درست این است که اقتصاد اسلامی پدیده‌های اقتصادی را در سراسر جامعه بشری اعم از اسلامی و غیراسلامی مطالعه می‌کند. این نظر مورد تأیید قرآن و سنت است» (میرمعزی، ۱۳۸۵، ص ۱۳۹-۱۴۲).

۱. به نظر می‌رسد که مذهب اقتصادی از نظر شهید منحصر در گزاره‌های ارزشی نیست. شاید بتوان المفاهیم در نظریه شهید را با مقولات وصفی در نظریه زرقا نزدیک به هم دانست؛ اما این موضوع در مباحث انس زرقا بسیار پررنگ‌تر است؛ چیزی که در مباحث شهید صدر به‌ نحو برجسته‌ای بدان پرداخته نمی‌شود.

۲. یعنی آموزه‌های اسلامی صرفاً به بیان اصول کلی اقتصاد اسلامی بسنده و از ورود به ساحت علمی پرهیز کرده‌اند. وی بر این نظر است که این اصول تحت عنوان مکتب اقتصادی اسلام نام می‌گیرد (صدر، ۱۳۵۵، ص ۱۳۸-۱۳۹). در موارد متعددی در حوزه معاملات و تجارت قواعدی را وضع کرده است که توجه و اعتنا به این قواعد و چارچوب‌ها می‌تواند زمینه پیاده‌سازی اقتصاد اسلامی را بهتر فراهم کند. بانکداری اسلامی و غیربوی یکی از مباحث مهم است که اسلام با امضا و وضع قواعدی همچون مضاربه زمینه وضع اقتصاد اسلامی بدون ربا را میسر کرده است (صدر، ۱۴۰۱، ص ۲۰).

۳-۱-۵. معرفت‌شناسی اقتصاد اسلامی

حنیف می‌نویسد: «با وجود اختلافات زیادی که در مورد ماهیت اقتصاد اسلامی نزد بسیاری از متفکرین حوزه اقتصاد اسلامی وجود دارد، یکی از اشتراکات مهم در این حوزه نقش مهم و کلیدی معرفت دینی^۱ در شکل‌گیری ماهیت این رشته است» (حنیف و فرقانی، ۲۰۱۵). به نظر می‌رسد بین این دو متفکر در این موضوع اشتراک نظر وجود دارد. در قلمرو اقتصاد اسلامی بالاترین عنصر معرفتی همان معرفت دینی است. هم شهید صدر (صدر، ۱۳۸۴، ص ۵) و هم انس زرقا هر دو به تأثیر عمیق ارزش‌های دینی در اقتصاد اسلامی باور دارند (زرقا، ۲۰۱۹، ص ۱۲۸-۱۳۳). به نظر آنها ارزش‌های اسلامی نقش اصلی در شکل‌گیری اقتصاد اسلامی دارد؛^۲ اما در مورد نحوه تأثیرگذاری ارزش‌های دینی در اقتصاد اسلامی دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد.

۳-۱-۶. هدف اقتصاد اسلامی

در مورد اینکه چه هدفی می‌توان برای اقتصاد اسلامی قائل شد، این دو متفکر دیدگاه نزدیک به هم مطرح می‌کنند. هر دو اندیشمند هدف اصلی و اولیه اسلام از طرح اقتصاد را برقراری عدالت در جامعه عنوان کرده‌اند. شهید صدر هدف از برگزاری مکتب اقتصادی اسلام را برقراری عدالت در جامعه عنوان می‌کند (صدر، ۱۳۸۴، ص ۴).^۳ انس زرقا نیز عدالت را جزء مسائل اساسی اقتصاد اسلامی می‌داند. (الجرحی و زرقا، ۲۰۰۷، ص ۲۹-۳۱).^۴ به منظور تبیین بهتر تفاوت‌های دو رویکرد، آن را در قالب جدول زیر ارائه می‌کنیم:

در جدول زیر دیدگاه‌های شهید صدر و انس زرقا در مورد برخی مسائل مهم اقتصاد اسلامی مقایسه می‌شود:

جدول ۲. مقایسه و تطبیق دیدگاه‌های شهید صدر و انس زرقا

پژوهشگران		شهید صدر	انس زرقا
موضوعات			
موضوع اقتصاد اسلامی		بررسی پدیده‌های اقتصادی در جامعه اسلامی	بررسی پدیده‌های اقتصادی در جوامع مختلف اعم از اسلامی و غیراسلامی
هدف اقتصاد اسلامی		رسیدن به عدالت اقتصادی رسیدن به وضعیت مطلوب در اقتصاد توجه به ارزش‌ها و اصول مکتبی اقتصادی اسلام	عدالت اقتصادی برطرف کردن نیازهای ضروری جامعه کارایی و رسیدن به قدرت اقتصادی در جوامع اسلامی
معرفت‌شناسی		گزاره‌های دینی و اسلامی جزء جدایی‌ناپذیر از اقتصاد اسلامی به شمار می‌آیند.	گزاره‌های دینی و ارزشی از ضروریات اقتصاد اسلامی هستند.
سنت گزاره‌های اقتصادی در اسلام		عموماً گزاره‌های ارزشی و گاه توصیفی	گزاره‌های ارزشی و توصیفی در اسلام
دیدگاه‌ها نسبت به ارتباط با اقتصاد متعارف		به علت تفاوت در مبنا ارتباط بین مکاتب اقتصادی چندان معتبر نیست؛ چون دارای مبانی متفاوتی هستند.	لازمه پیشرفت اقتصاد اسلامی در ارتباط با جریان‌های مختلف اقتصادی است.
رابطه بین اقتصاد اسلامی با فقه		وابستگی ضروری اقتصاد به فقه به‌منظور کشف مکتب اقتصاد اسلامی	ارتباط بین فقه و اقتصاد اسلامی
نحوه ورود آموزه‌های اسلامی در حوزه اقتصاد		آموزه‌های اسلام فقط به بیان اصول و مبانی مکتبی بسنده کرده و استخراج علم و روابط علّی معلولی بین پدیده‌های اقتصادی را به افراد جامعه واگذار کرده است. این وظیفه اندیشمندان مسلمان است که روابط بین پدیده‌های اقتصادی را از اصول و مبانی مکتب اقتصادی کشف کنند.	آموزه‌های اسلامی با اصول علم اقتصاد مخالفتی ندارد و صرفاً به تعدیل برخی روابط و ارزش‌های غیردینی می‌پردازد. گزاره‌های اقتصاد متعارف در مواردی که تعارضی با آموزه‌های اسلامی نداشته باشد و در چارچوب علمی و آزمایشی گام بردارد، می‌تواند معتبر تلقی شود.

منبع: مقالات و کتب استناد شده در صفحات پیشین و یافته‌های پژوهش

۱. مراد از معرفت دینی هر نوع معرفتی که منشأ مستقیم آن وحی یا سنت باشد و یا منشأ الهام‌بخش آن دین باشد.
۲. از نظر شهید صدر شریعت اسلامی منشأ شکل‌گیری مکتب اقتصاد اسلامی بوده و هم در شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی سهم دین برجسته است. از نظر انس زرقا هم دین هم در شکل‌گیری گزاره‌های ارزشی اقتصاد اسلامی و هم در شکل‌گیری بخشی از گزاره‌های توصیفی اقتصاد اسلامی نقش مهم و برجسته‌ای ایفا می‌کند.
۳. شهید صدر یکی از اصول اولیه مکتب اقتصادی اسلام را عدالت توصیف می‌کند و این مفهوم در ادبیات شهید صدر بسیار پررنگ است. این اصل در کنار اصل آزادی مقید اقتصادی و مالکیت مختلط جزء اصول اولیه مکتب اقتصادی اسلامی است.

۴. تحلیل، ارزیابی و نتیجه‌گیری

۴-۱. تحلیل و ارزیابی

با مقایسه تطبیقی بین دو رویکرد نتیجه می‌شود که باوجود اشتراکات معرفت‌شناختی بین دو اندیشمند، در روش‌شناسی و رویکرد برای پیشبرد اقتصاد اسلامی، بین دو متفکر اختلافاتی وجود دارد. در مورد موضوع اقتصاد اسلامی، این دو متفکر اتفاق نظر ندارند. زرقا موضوع اقتصاد اسلامی را بررسی پدیده‌های اقتصادی عام و جهان‌شمول می‌داند؛ اما شهید صدر موضوع اقتصاد اسلامی را بررسی پدیده‌های اقتصادی در جامعه اسلامی می‌داند. در مورد سنخ گزاره‌های اقتصادی، هم شهید صدر و هم انس زرقا، قلمرو اقتصاد اسلامی را دارای گزاره‌هایی اعم از ارزشی و توصیفی می‌دانند. با این تفاوت که انس زرقا در اقتصاد اسلامی بر گزاره‌های توصیفی و نقش آن بیشتر تأکید می‌کند. درباره اینکه رابطه بین اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف چیست نیز اختلاف اساسی وجود دارد. شهید صدر رابطه بین این دو را متباین می‌داند؛ اما، انس زرقا قائل به ارتباط گسترده بین اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف است. در مورد رابطه فقه و اقتصاد اسلامی نیز، این دو، اختلاف نظر دارند. شهید صدر دستیابی به مکتب اقتصاد اسلامی را غالباً به واسطه غور و تعمق در احکام فقهی مجتهدین ممکن می‌داند؛ درحالی‌که انس زرقا قائل به وجود تمایزات مهمی بین اقتصاد اسلامی و فقه است و هرچند به تعامل بین این دو رشته باور دارد، اما اقتصاد اسلامی را درگرو تعدیل در اقتصاد متعارف ممکن می‌داند.^۱ به دلیل وجود همین تفاوت نگرش‌هاست که هرکدام روش متفاوتی را برای ایجاد اقتصاد اسلامی مطرح کرده‌اند. انس زرقا قائل به افزودن ارزش‌های دینی و گزاره‌های اقتصادی اسلام به اقتصاد متعارف است؛ درحالی‌که شهید صدر رسیدن به اقتصاد اسلامی را به واسطه فعالیت بنیادین و ایجاد اقتصادی جدید مبتنی بر سنت و مکتب اسلامی ممکن می‌داند.

در تبیین ریشه این تمایزات باید گفت که به‌طورکلی، با تعمق و پژوهش در آثار و دیدگاه‌های دو اندیشمند می‌توان دو رویکرد متفاوت را مشاهده کرد. یکی فقه را مبنا قرار داده و از منظر فقه، اقتصاد اسلامی را پایه‌گذاری می‌کند و دیگری علم اقتصاد را پایه و مبنای کار قرار داده و با افزودن ارزش‌های دینی و اسلامی درصدد اسلامی کردن اقتصاد سکولار است. رویکرد شهید صدر یک نگاه خودبنیان و مستقل نسبت به اقتصاد اسلامی است که وصول به اقتصاد اسلامی را تنها به واسطه تعمق و ژرف‌اندیشی در منابع دینی ممکن می‌داند؛ اما نگاه انس زرقا مبتنی بر یک رویکرد تلفیقی است؛ یعنی با تلفیق دستاوردهای خود علم اقتصاد با منابع دانش اسلامی درصدد رسیدن به اقتصاد اسلامی است. این کار به واسطه تعدیل در برخی ارزش‌های رایج و همچنین، افزودن گزاره‌های توصیفی در اسلام به اقتصاد ممکن می‌شود. انس زرقا می‌نویسد: با افزودن ارزش‌های اسلامی و گزاره‌های توصیفی دینی به علم اقتصاد رایج، می‌توان به اقتصاد اسلامی دست پیدا کرد. به نظر می‌رسد ریشه اصلی اختلافات فکری این دو متفکر در همین موضوع است. باوجود این اختلافات قابل توجه اما برخی اشتراکات مهمی نیز بین دو متفکر یافت می‌شود که از جهان‌بینی و معرفت‌شناسی واحد اسلامی و دینی نشئت می‌گیرد. هر دو متفکر به نقش اساسی دین در ایجاد اقتصاد اسلامی باور دارند. همچنین، در مورد اینکه هدف اقتصاد اسلامی برقراری عدالت اقتصادی و اجتماعی بوده نیز، بین این دو متفکر اتفاق نظر وجود دارد و این نیز از اشتراکات مهم بین این دو شخص است. در اینجا ذکر چند نکته جهت مقایسه بهتر می‌تواند مناسب باشد:

۱. باوجود اینکه اقتصاد اسلامی و فقه در موارد زیادی می‌توانند موضوعات مشترکی داشته باشند، اما اهداف و مسائل این دو علم متفاوت بوده و بدین جهت ما باید بین این دو رشته علمی تنها قائل به وجود ارتباط متقابل بوده و نه اینکه درصدد این باشیم که بخواهیم این دو رشته علمی را یکی بدانیم. بنابراین، تقلیل اقتصاد اسلامی به عنوان شاخه‌ای از فقه خطاست (سلیم^۲، ۲۰۰۸، ص ۲۹۳-۲۸۹). این دیدگاه توسط برخی اقتصاددانان مطرح شده است؛ اما شهید صدر و انس زرقا به درستی با این امر مخالفت کرده‌اند. انس زرقا مثالی می‌زند که اقتصاددان و فقیه هر دو به موضوع ربا می‌پردازند، با این تفاوت که فقیه ربا را از جهت حلال بودن یا نبودن آن بررسی می‌کند؛ اما اقتصاددان آثار علمی ربا را در اقتصاد جوامع بررسی می‌کند. بنابراین، دیدگاه انس زرقا در مورد فقه به استقلال علم اقتصاد خدشه‌ای وارد نکرده و آن را زیر مجموعه‌ای از فقه قرار نمی‌دهد. نگرش انس زرقا در مورد رابطه آن با فقه یک تفاوتی با شهید صدر دارد. شهید صدر یک

۱. اقتصاد اسلامی دارای یک سری ارزش‌ها یا گزاره‌های توصیفی بدیلی نسبت به اقتصاد متعارف است که این ارزش‌ها می‌تواند از منابع متعددی مانند آیات مستقیم قرآن، روایات، سیره و سنت، احکام مجتهدین یا تعالیم اخلاقی و دینی گرفته شده باشد که فقه یکی از این منابع متعدد دینی در اقتصاد اسلامی به شمار می‌آید.

نگاه حداکثری به قابلیت‌های بالقوه فقه دارد. در نگاه شهید صدر با توجه بیشتر به فقه اسلامی می‌توان مبانی مکتب اقتصاد اسلامی را به‌نحو خودبنیان بنیان نهاد و یک اقتصاد اسلامی مبتنی بر جهان‌بینی اسلامی ایجاد کرد. این رویکرد شهید صدر مبتنی بر یک نگاه کلان و بنیادین به مبانی اقتصاد اسلامی است که می‌تواند قابل‌توجه باشد؛

۲. یکی از نقاط عطف و مبحث سودمند در روش‌شناسی شهید صدر و انس زرقا در این است که آنها قائل بدان هستند که باوجود گزاره‌های وسیعی که در حوزه اقتصاد اسلامی در سنت دینی مطرح شده است و در آن به بررسی آثار اقتصادی و حکمت احکام پرداخته است، باید با این رویکرد هم‌نظر باشیم که اسلام هم دارای گزاره‌های ارزشی بوده و هم گزاره‌های توصیفی فراوانی است و اینکه گزاره‌های عرضه شده در دین صرفاً گزاره‌های ارزشی نبوده، بلکه اعم از ارزشی و توصیفی هستند؛

۳. در باب موضوع اقتصاد اسلامی باید گفت: اقتصاد اسلامی چنانچه بخواهد به‌عنوان یک علم اجتماعی مطرح شود و درصدد باشیم که برای آن یک شأن و منزلت علمی قائل باشیم باید بتواند گزاره‌های عام و جهان‌شمول ارائه دهد. انس زرقا در این مورد دیدگاه‌های قابل‌قبولی دارد؛ البته شهید صدر هم عبارتی قابل‌توجه دارد که تا حدودی به این رویکرد نزدیک می‌شود. شهید صدر می‌نویسد چون نظام اقتصادی اسلام به‌طور ذاتی کامل‌ترین نظام است، پس آموزه‌های آن نیز می‌تواند در مقام عمل کامل‌ترین بوده و در حل مشکلات اقتصادی جوامع مختلف کارآمد باشد؛ البته این نقد می‌تواند بر وی وارد باشد که اقتصاد اسلامی فی‌نفسه می‌تواند چنین کارایی داشته باشد؛ ولی در مقام واقعیت، اقتصاد اسلامی آمیخته‌ای از دیدگاه‌های دینی و بشری است که هرچند که اصول آن با مبانی دینی همسویی کامل داشته باشد، می‌تواند در قسمت فروع و بشری آن خطاهایی وجود داشته باشد؛

۴. در مورد رابطه اقتصاد اسلامی با اقتصاد متعارف باید گفت: اتخاذ رویکرد شهید صدر و انس زرقا هرکدام مزیت‌ها و معایبی را به‌دنبال دارد. شهید صدر می‌نویسد: از آنجایی که احکام اقتصادی خودش یک روبنا بوده و از زیربنای خاص دینی یا فلسفی تبعیت می‌کند و از آنجایی که بین اقتصاد اسلامی و دیگر مکاتب تفاوت مبنايي وجود دارد، پس این اختلاف خودش را در روبنا نیز نشان خواهد داد. چیزی که به‌طور بالقوه می‌تواند زمینه ارتباط بین اقتصاد اسلامی و اقتصاد متعارف را کمتر کند؛ اما از دیدگاه زرقا اقتصاد یک رشته علمی است. در این رشته گزاره‌های توصیفی فراوانی یافت می‌شود. حتی اقتصاد در مقایسه با دیگر شاخه‌های علوم اجتماعی از قطعیت بیشتری برخوردار است. درست است که این رشته نیز همچون دیگر رشته‌های علوم اجتماعی دارای برخی پیش‌دواری‌ها بوده و ارزش‌ها می‌توانند در آن دخالت داشته باشند؛ اما این دخالت به‌نحوی نیست که موجب شود ماهیت این رشته علمی به‌طور کامل انکار شود و ما هیچ نوع گزاره‌ای عام و مشترک در این رشته را نپذیریم. حتی این وضعیت در علوم تجربی هم ممکن است پیش‌بیاید و پیش‌فرض‌ها خود را در علوم تجربی نیز نشان دهند؛ ولی به‌صرف این تأثیر ما مجاز نیستیم آن رشته‌ها را غیرعلمی بنامیم. افزون‌بر آن، امروزه اقتصاد متعارف با استفاده از ابزارهای تجربی و آزمایشی و استفاده از ریاضیات دستاوردهای علمی قابل‌توجهی را به دست آورده است. اقتصاد اسلامی که در بسیاری از موارد، مسائل مشترکی با اقتصاد متعارف دارد، می‌تواند از دستاوردهای این رشته بهره‌گیرنده باشد که آن دسته از آموزه‌های اقتصاد متعارف، که با ارزش‌های اسلامی در تعارض بوده یا هم‌راستایی نداشته، باید کنار نهاده یا اصلاح شود. (زرقا، ۲۰۰۳، ص ۱۱-۱۷).

۲-۴. خلاصه و نتیجه‌گیری

در این مقاله دیدگاه‌های دو اندیشمند مهم در اقتصاد اسلامی، یعنی شهید صدر و انس زرقا، به‌طور تطبیقی توصیف و ارزیابی شد. وجه تمایزات و تشابهات هر دو اقتصاددان بیان شد و این نتایج به‌دست آمد:

۱. دیدگاه دو اندیشمند نسبت به فقه با هم تفاوت اساسی دارد. دیدگاه شهید صدر نسبت به فقه دیدگاه حداکثری است و یک وابستگی شدید اقتصاد اسلامی به فقه را مشاهده می‌کنیم؛ درحالی‌که انس زرقا، قائل به صرف تعامل فقه و اقتصاد اسلامی است و میزان این ارتباط کمتر است.

۲. یکی از موضوعات جالب در این رشته روند تکاملی این علم است. شهید صدر و انس زرقا چند دهه بیشتر از هم فاصله ندارند؛ ولی تنوع دیدگاه این دو اندیشمند خود یک علامتی مثبت مبنی بر تکامل و وجود تنوع در اقتصاد اسلامی و قابلیت این علم برای پذیرش

دیدگاه‌های متنوع و متفاوت است. باوجود تنوع دیدگاه‌ها هر دو متفکر بر روی یک پارادایم مشترک یعنی نقش مهم معرفت دینی در اقتصاد اسلامی تأکید دارند و این نشان از نفوذ عمیق و جدایی ناپذیر تفکرات دینی در اندیشه اقتصاددانان مسلمان دارد؛ چیزی که اقتصاد متعارف غربی به شدت از آن بیگانه است.

منابع

منابع فارسی

۱. تسخیری، محمدعلی (۱۳۸۲). «شیوه شهید صدر در شناخت مکتب اقتصادی اسلام و پاسخ به منتقدان». اقتصاد اسلامی، ۳(۱۰)، ۹-۲۲.
۲. راعی، مسعود، و حسینی قلندری، سیداسماعیل (۱۳۹۱). «احکام حکومتی و منطقه الفراغ با تکیه بر اندیشه‌های فقهی شهید صدر». مجله حکومت اسلامی ۱۷(۶۶)، ۳۳-۸۵.
۳. صدر، محمدباقر (۱۳۵۵). اسلام و مکتب‌های اقتصادی. ترجمه محمد نبی زاده. تهران: مرتضوی.
۴. صدر، محمدباقر (۱۴۰۱). ماهیت و ساختار اقتصاد اسلامی. تهران: انتشارات مکتبه.
۵. کوهن، تامس (۱۳۹۳). ساختار انقلاب‌های علمی. ترجمه‌ی سعید زیبا کلام، تهران: انتشارات سمت.
۶. کهف، منذر (۲۰۰۳). «علم اقتصاد اسلامی، تعریف و روش». ترجمه سیدحسین میرمعزی. مجله اقتصاد اسلامی، ۲۳، ۱۵۷-۱۸۶.
۷. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۸۵). «درباره هویت اقتصاد اسلامی، نقد و بررسی دیدگاه». مجله اقتصاد اسلامی، ۲۲، ۱۲۳-۱۴۶.
۸. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۸۶). «روش فلسفه علم اقتصاد اسلامی». مجله اقتصاد اسلامی، ۷(۲۷)، ۴-۲۲.
۹. میرمعزی، سیدحسین (۱۳۹۴). «تعریف و روش کشف مذهب اقتصادی اسلام». مجله اقتصاد اسلامی، ۱۵(۵۷)، ۵-۲۹.
۱۰. یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۴). «تفسیر نظریه شهید صدر در باب کشف مذهب اقتصادی مطابق با مبانی شیعه». مجله فقه و حقوق، ۵، ۸۷-۱۰۶.
۱۱. یوسفی، محمدرضا (۱۳۷۹). «بررسی روش آیت‌الله شهید صدر در کشف مکتب اقتصاد اسلامی». مجله دین و ارتباطات، ۱۱، ۱۱۳-۱۲۸.

منابع عربی

* قرآن مجید

۱۲. صدر، سیدمحمدباقر (۱۳۸۴). المدرسه الاسلامیه؛ ماذا تعرف عن الاقتصاد الاسلامی؟. نجف: مطبعة النعمان.
۱۳. صدر، سید محمدباقر (۱۳۹۸). اقتصادنا. بیروت: دارالکتاب اللبنانی.
۱۴. صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۰۱). البنك اللاربوی. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
15. Al-Jarhi, M.A. & Zarqa, M.A. (2007). Islamic economics and finance: A Glossary. 2 nd edition by Mohammad Akram Khan.
16. Haneef, Aslam & Hafas Furqani (2015). Methodology of Islamic Economics: Typology of Current Practices, Evaluation and Way Forward, 8th International Conference on Islamic Economics and Finance.
17. Kahf, M., (2003), Notes on definition and methodology of Islamic economics, *Review of Islamic Economics*, 3-24.
18. Saleem, Muhammad Yusuf (2008) Methods and methodologies in Fiqh and Islamic economics. In: The 7th International Conference in Islamic Economics, 1-3 April 2008, Jeddah.
19. Sardar, Ziauddin. (1998). Islamic Futures: The Shape of Ideas to Come. Kuala Lumpur: Pelanduk Publication.
20. Zarqa, M. A. (2003), Islamization of Economics: The Concept and Methodology. *Journal of King Abdul Aziz University: Islamic Economics*, 16(1), 3-42.
21. Zarqa, M. A. (2008). Duality of Sources in Islamic Economics, and its Methodological Consequences (Position Paper), *Islamic Economics*, arikamayanti.lecture.ub.ac.id
22. Zarqa, M. A. (2019). Islamic and Conventional Economics, *Dialogue and Ethics* (JKAU: Islamic Econ., 32(2), 125-135.